

Верховний
Суд

Презумпція та фікція в адміністративному судочинстві: проблема розмежування понять

Ян БЕРНАЗЮК,

суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду,
доктор юридичних наук, професор

НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА СУДДІВ УКРАЇНИ

Програма підготовки та підвищення кваліфікації помічників суддів місцевих окружних та апеляційних адміністративних судів
17 березня 2023 року

Яка різниця між поняттями презумпція та юридична фікція

Презумпція та юридична фікція - це два різних юридичних терміни з різними значеннями.

Презумпція - це припущення, згідно з яким певний факт вважається істинним до тих пір, поки не буде доведено його невірність. Презумпція зазвичай заснована на певному доказі або звичайному досвіді і використовується в судових процесах як засіб зміцнення або спростування доказів. Наприклад, презумпція невинності передбачає, що особа вважається невинною до тих пір, поки не буде доведено її вину.

Юридична фікція - це прийом, що використовується в правовому регулюванні, коли фактичний стан не збігається зі станом, що визначений законом, але створюється певна правова модель, яка вважається істинною для вирішення певних правових питань.

Наприклад, юридична фікція про те, що юридична особа має права та обов'язки, незалежно від своїх засновників, дозволяє компанії діяти як самостійний суб'єкт права, незалежно від своїх засновників.

Отже, різниця між поняттями презумпції та юридичної фікції полягає в тому, що презумпція використовується для доказу фактів, тоді як юридична фікція створює певну правову модель, що не збігається з фактичним станом, для вирішення певних правових питань.

ПОВ'ЯЗАНІ ЮРИДИЧНІ ПОНЯТТЯ:

1. преюдиція,
2. юридична техніка,
3. доказування,
4. правова визначеність,
5. заборона зловживання процесуальними правами,
6. розумний строк (тривалість),
7. процесуальна економія,
8. формалізм,
9. правова колізія
10. ефективний захист,
11. мотивованість,
12. виконання (обов'язковість) судового рішення.

Історично ці поняття походять з римського права, а їх призначення в сучасних умовах полягає в:

1. усуненні правової невизначеності,
2. врахуванні динамічності розвитку суспільно-управлінських відносин у процесі їх правового регулювання,
3. встановленні певних принципів у праві

У процесуальному аспекті вони також слугують меті:

1. попередження процесуальних порушень учасниками справи,
2. забезпечення розгляду та вирішення справи у розумні строки,
3. реалізації принципу процесуальної економії,
4. перегляді значення процесуальних формальностей або його зниження тощо.

- ❖ У сучасному розумінні поняття «презумпція» та «фікція» застосовуються у теорії права як поняття однієї юридичної природи, схожі за значенням, але дещо відмінні за змістом.
- ❖ В етимологічному значенні поняття «презумпція» визначається у таких значеннях: як припущення, що ґрунтується на ймовірності; як закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істинною і не потребує доказування.
- ❖ Поняття «фікція» може означати: те, що не відповідає дійсності, не існує або видається з певною метою за дійсне; вигадка; обман, підробка; вигадане положення, вигадана сукупність думок, положень, що видається з певною метою за дійсне.

Спільне між презумпцією та фікцією є те, що обидва ці явища існують лише як припущення з певною мірою вірогідності, але в цілях забезпечення правового регулювання видаються як дійсні й такі, що існують у реальності.

Загальноприйнято вважати, що індукція – це процес судження, котрий досягає висновку, що при наявному стані знань є напевно істинний, але не гарантує його. Індуктивний висновок може бути спростований або узагальнений при наявності додаткових фактів. Інакше, індукція полягає у формулюванні закону, ґрунтуючись на обмеженому об'ємі спостережень повторюваних подій. Індукція це також метод переходу від знання окремих фактів до знань загального характеру.

В Окремій думці судді КСУ Кампа В.М. на Рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 8 липня 2008 року № 14-рп/2008 презумпцію у праві визначено як закріплені в нормах права припущення про існування певного факту, реальність якого не потребує доказів і вважається істинною доти, доки не буде доведено протилежне.

Презумпція у праві – це специфічний засіб юридичної техніки, за допомогою якого на підставі індуктивного узагальнення подібних ситуацій припускається існування певного факту, явища юридичної дійсності або властивості суб'єкта чи об'єкта, які не потребують доказування, але можуть бути спростовані у процесі доказування.

ОЗНАКИ ЮРИДИЧНОЇ ФІКЦІЇ:

- 1) є зовнішньою формою реалізації норми матеріального чи процесуального права;
- 2) є умовно прийнятим явищем (категорією, конструкцією, фактом тощо) юридичної дійсності, яке не існує в реальності;
- 3) запроваджується з метою забезпечення правового регулювання та усунення його прогалин;
- 4) не може бути спростована у процесі доказування, тобто, беззаперечно приймається за істину (має імперативний характер).

У практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) сформульований та широко застосовується стандарт доказування **«поза розумними сумнівами» (beyond reasonable doubt)**.

Наприклад, у п. 43 рішення у справі «Кобець проти України» (заява № 16437/04) ЄСПЛ зазначив, що згідно з критерієм «поза розумним сумнівом» доведення має впливати з обов'язково наявної сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, які повинні бути достатньо вагомими, чіткими та взаємоузгодженими.

У справі «Ireland v. the United Kingdom» (заява № 5310/71, п. 161) йдеться про те, що докази на підставі стандарту доказування «поза розумним сумнівом» можуть впливати із співіснування достатньо вагомих, чітких і взаємно підтверджувальних умовиводів або аналогічних неспростовних презумпцій факту; ураховуючи принцип «поза розумним сумнівом» як складовий елемент принципу верховенства права, потрібно відмовити в засудженні, якщо наявний сумнів – не пустопорожній чи оманний, а розсудливий, заснований на здоровому глузді, що спонукає суддю не приймати свідомо неправильне рішення, тим самим запобігаючи небажаному висновку, а також відсутні достатньо вагомі, чіткі та взаємно підтверджувальні висновки або сукупність ознак чи аналогічних неспростовних презумпцій факту (див. рішення ЄСПЛ у справі «Федорченко та Лозенко проти України», заява № 387/03, п. 53.

Ознаки, за якими слід розмежовувати юридичні презумпції та фікції:

1) презумпції є припущенням, що можуть існувати у реальності з високою мірою вірогідності; фікції – те, що у реальності не існує або може існувати із незначною мірою вірогідності, проте відноситься до правової реальності;

2) презумпції умовно приймаються за істину до їх спростування у встановленому порядку; фікції приймаються за імперативну істину, без можливості її спростування;

3) презумпції виконують завдання спрощення у встановлені істини при вирішенні справи; фікції слугують меті правової визначеності, передбачуваності правового регулювання, чого не можуть забезпечити традиційні норми права.

ВИДИ ПРЕЗУМПЦІЙ ТА ФІКЦІЙ.

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

Презумпція невинуватості визначена ст. 62 Конституції України: особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

У п. 104 Дослідження Європейської комісії за демократію через право (Венеційська комісія) на тему «Мірило правосуддя» зазначається, що презумпція невинуватості – це інститут кримінального права, що є надважливим у забезпеченні права на справедливе судочинство та який застосовується винятково у сфері кримінальної юстиції без жодного стосунку до сфери цивільного, господарського або адміністративного судочинства, а також до тієї галузі права, що регулює правовідносини у сфері професійної діяльності суддів.

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

Досліджуючи зміст принципу презумпції невинуватості, варто зауважити, що згідно зі сталою судовою практикою (постанови Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 25 квітня 2018 р. у справі № 800/547/17, від 22 січня 2019 р. у справі № 800/454/17 та від 3 червня 2021 р. у справі № 11-396сап20), а також практикою ЄСПЛ (рішення ЄСПЛ у справі «Ringvold v. Norway», заява № 34964/97, п. 38) гарантована п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та ст. 62 Конституції України **презумпція невинуватості застосовується до процедури, яка за своєю суттю є кримінальною і в межах якої суд робить висновок про вину особи саме в кримінально-правовому сенсі.**

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

У п. 4 мотивувальної частини Рішення від 22 грудня 2010 р. № 23-рп/2010 КСУ зазначив, що адміністративна відповідальність в Україні та процедура притягнення до адміністративної відповідальності ґрунтуються на конституційних принципах та правових презумпціях, які зумовлені визнанням і дією принципу верховенства права в Україні.

Такий підхід неодноразово застосовувався у судовій практиці, зокрема, у постановах ВП ВС від 11 лютого 2021 р. у справі № 11-1219сап19 та від 2 вересня 2021 р. у справі № 11-97сап20.

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

Презумпція невинуватості, крім кримінального процесу, підлягає застосуванню у справах про адміністративні правопорушення та означає, що всі сумніви стосовно події порушення та винуватості особи, яка притягується до відповідальності, тлумачяться на її користь; недоведені подія та вина особи мають бути прирівняні до доведеної невинуватості цієї особи.

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

У рішенні у справі **«Карелін проти рф»** ЄСПЛ розглядав скаргу заявника, якого було притягнуто до адміністративної відповідальності за використання нецензурної лексики в присутності інших осіб. Заявник скаржився на те, що відсутність у процесі прокурора порушило принципи безсторонності суду, а також рівності і змагальності учасників процесу.

Суд зазначив, що відсутність участі у справі прокурора вплинуло на дію презумпції невинуватості в ході судового розгляду, і як наслідок, на питання про безсторонність суду, і навпаки; презумпція невинуватості буде порушена в тих випадках, коли на практиці або на підставі закону (наприклад, правова презумпція) тягар доказування перекладається з обвинувачення на сторону захисту;

Суд встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції в частині безсторонності, рівності і змагальності.

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

Водночас, зазначена гарантія не може бути поширена на дисциплінарні й інші провадження, які згідно з п. 1 ст. 6 Конвенції охоплюються поняттям спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру.

На це звернула увагу ВП ВС, зокрема, у постанові від 3 червня 2021 р. у справі № 11-396сап20, в якій, з посиланням на практику ЄСПЛ, зазначила, що не є порушенням ст. 6 Конвенції притягнення до дисциплінарної відповідальності на основі відомостей про факти, встановлені у кримінальному провадженні, якщо такі відомості аналізувалися під кутом зору правил службової етики, навіть якщо особа була в кримінальному провадженні виправданою (див. *mutatis mutandis* рішення Європейської комісії з прав людини від 6 жовтня 1982 р. у справі «X. v. Austria» про неприйнятність заяви № 9295/81) та від 7 жовтня 1987 р. у справі «C. v. the United Kingdom» про неприйнятність заяви № 11882/85).

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

Необхідно врахувати, що за правовим висновком ВП ВС, викладеним, зокрема, у постанові від 3 червня 2021 р. у справі № 11-396сап20, питання щодо процедури вручення судді повідомлення про підозру має вирішуватися в межах кримінального провадження і не відноситься до юрисдикції адміністративного суду.

У цій справі особа звернулась до ВП ВС зі скаргою, у якій просила скасувати рішення Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) та зобов'язати ВРП розглянути дисциплінарну справу повторно.

Розглядаючи цю справу, Суд встановив, що до ВРП надійшла скарга Національного антикорупційного бюро України на неналежну поведінку судді, в якій зазначалося, що суддя порушила присягу судді, допустила поведінку, що порочить звання судді, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду.

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

Скаржниця зазначала, що в оскаржуваному рішенні не надана оцінка тому, що в основу рішення Третьої Дисциплінарної палати ВРП покладена недостовірною інформація про начебто вимагання нею неправомірної вигоди, що наразі не доведено жодним судовим рішенням, що грубо порушує презумпцію невинуватості через відсутність будь-якого вироку щодо неї, який набрав би законної сили; також звернула увагу на те, що Спеціалізована антикорупційна прокуратура відмовилася від обвинувачення її у вимаганні неправомірної вигоди.

ВП ВС вирішила залишити скаргу без задоволення і зазначила, що Третя Дисциплінарна палата ВРП у межах наданих їй законом повноважень не вирішувала питання про обґрунтованість обвинувачення судді у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 368 КК України, а лише перевірила викладені у скарзі Національного антикорупційного бюро України обставини на предмет дотримання суддею норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, забезпечення ним прав людини й основоположних свобод під час розгляду справи.

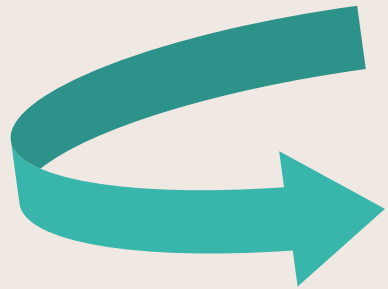
1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

ВП ВС у постанові 3 червня 2021 р. у справі № 11-396сап20 також звернула увагу, що установлені під час дисциплінарного провадження Третьою Дисциплінарною палатою ВРП факти і з'ясовані обставини мають значення виключно для прийняття дисциплінарним органом рішень у межах його компетенції та жодним чином не свідчать про доведеність вини особи у вчиненні інкримінованих їй кримінальних правопорушень.

1. Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

Нерозривно пов'язаною з презумпцією невинуватості є **презумпція особистої (людської) свободи людини**, яка втілена у положеннях ст. 23 Конституції України.

Згідно з цією конституційною нормою кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Про це йдеться також у Рішенні КСУ у справі щодо дискримінації у реалізації права на житло від 22 червня 2022 р. № 5-р(II)/2022, в якому Суд керувався тим, що конституційна презумпція людської свободи обумовлює доконечність потреби обґрунтування будь-якого істотного її обмеження з боку держави.

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

Ця презумпція знайшла своє закріплення у таких положеннях Конституції України:

- закони України та інші нормативні акти повинні відповідати Конституції України (ст. 8);
- закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ст. 94);
- Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України (ст. 106);
- Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання (ст. 117);
- органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території (ст. 144);
- закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення (ст. 152).

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

На принцип презумпції конституційності правових актів державних органів КСУ звертав увагу в Рішенні від 24 грудня 1997 р. № 8-зп, в якому зазначив, що ч. 2 ст. 152 Конституції України закріплює принцип, за яким закони, інші правові акти або окремі їх положення, визнані неконституційними, втрачають силу з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність; за цим принципом закони, укази Президента, інші правові акти мають юридичну силу до визнання їх неконституційними окремим рішенням органу конституційного контролю.

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

В Окремій думці судді КСУ Кампа В.М. на Рішення КСУ від 8 липня 2008 р. № 14-рп/2008 звертається увага:

Виходячи з п. 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, існує подвійна презумпція: (1) презумпція неконституційності тієї частини положень актів, яка суперечить нормам Конституції України; (2) презумпція конституційності актів – у разі відсутності суперечності положень таких актів з нормами Конституції України; другий вид презумпції частково походить з визначеної у Рішенні КСУ від 17 жовтня 2002 р. № 17-рп/2002 презумпції відповідальності у роботі народних депутатів України; КСУ у своїй діяльності щодо перевірки конституційності законів, інших нормативних актів (їх положень) повинен керуватися виключно презумпцією конституційності цих актів, тобто має визнавати акт чи його окремі положення неконституційними лише тоді, коли на даний акт (його положення) поширюється презумпція конституційності; у разі поширення на акти презумпції неконституційності КСУ опиняється у становищі, коли має перевіряти не конституційність відповідних актів (їх положень), як цього вимагає Конституція України і Закон України «Про Конституційний Суд України», а тільки підтверджувати їх неконституційність.

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

В Окремій думці судді КСУ Шевчука С.В. до Рішення КСУ від 15 березня 2016 р. № 1-рп/2016 щодо дії презумпції конституційності нормативно-правових актів зазначається:

Заперечення такої презумпції є прямою загрозою стабільності конституційного ладу, оскільки будь-який орган державної влади, до прийняття відповідного рішення КСУ, може відмовитися від виконання законів, посилаючись на їх неконституційність, а суди не будуть їх застосовувати при здійсненні правосуддя.

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

Презумпція конституційності нормативно-правового акта, на думку судді КСУ Лемака В.В., означає:

Закон може бути визнаний неконституційним винятково на таких підставах, які передбачають чітке, недвозначне, поза розумним сумнівом порушення конституції, а не в результаті сумнівних аргументативних маніпуляцій.

Положення закону, які визнані неконституційними, не можуть втрачати чинність з дня ухвалення КСУ рішення про неконституційність такого акта, оскільки такий підхід суперечить положенням ст. 57 Конституції України (кожному гарантується право знати свої права і обов'язки) з огляду на те, що рішення КСУ оприлюднюється на офіційному вебсайті не раніше наступного дня, а тому доцільно встановлювати дату втрати чинності положень нормативно-правового акта, визнаних неконституційними, не раніше дня, наступного за днем їх офіційного оприлюднення.

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

Конституція України також встановлює презумпцію проти ретроактивності (зворотної дії в часі) у ст. 58, відповідно до якої **закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.**

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

Відповідно до ч. 3 ст. 151 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) презюмується законність актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, оскільки не допускається забезпечення позову шляхом зупинення актів цих органів та встановлення для них заборони або обов'язку вчиняти певні дії.

Одним із запобіжників щодо зловживання СВП цієї презумпцією є положення ч. 1 ст. 60 Конституції України, згідно з якою ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

З цього приводу слід згадати, що Конституція України містить низку гарантій дії презумпції конституційності актів Верховної Ради України та Президента України.

Зокрема, до позовів, які не підлягають судовому розгляду, слід віднести позови до Президента України або Верховної Ради України як політичних органів, які формуються шляхом всеукраїнських виборів, з позовною вимогою, яка не стосується безпосередньої управлінської діяльності цих суб'єктів владних повноважень.

2. Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

Верховний Суд (далі – ВС) в ухвалі від 18 листопада 2022 р. у справі № 990/152/22, вирішуючи питання про можливість відкриття провадження у справі за позовом особи до Президента України про визнання частково протиправним та скасування Указу Президента України, яким затверджено Рішення Ради національної безпеки і оборони України, дійшов наступного висновку:

До позовів, які не підлягають судовому розгляду, відносяться позови до Президента України або Верховної Ради України як політичних органів, які формуються шляхом всеукраїнських виборів, з вимогою, яка не стосується безпосередньої управлінської діяльності цих суб'єктів владних повноважень; в таких спорах певним чином презюмується конституційність певних рішень, дій чи бездіяльності Президента України або Верховної Ради України як політичних органів та, відповідно, непоширення на такі спори (правовідносини) компетенції адміністративних судів.

3. Презумпція правомірності судового рішення.

Відповідно до ст. 129-1 Конституції України судові рішення є обов'язковим до виконання; держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку.

Згідно зі ст. 370 КАС України та ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судові рішення, яке набрало законної сили, є обов'язковим для учасників справи, для їхніх правонаступників, а також для всіх органів, підприємств, установ та організацій, посадових чи службових осіб, інших фізичних осіб і підлягає виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або за принципом взаємності, – за її межами; невиконання судового рішення тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

3. Презумпція правомірності судового рішення

З цього приводу важливо зауважити, що однією з новел конституційної реформи у сфері правосуддя стало те, що повноваження стосовно здійснення контролю за виконанням судового рішення закріплені на рівні положень Основного Закону України; внесені зміни визначили, що обов'язковість судового рішення поширюється не лише на територію України; відповідальність за виконання судового рішення покладено на державу, а контроль за цим процесом – на суд, що виніс відповідне рішення.

3. Презумпція правомірності судового рішення.

У постанові від 9 листопада 2018 р. у справі № 642/917/17 ВС сформулював висновок, що **будь-яка відмова від виконання судових рішень презюмується як така, що є беззаконною, а бездіяльність суб`єкта владних повноважень протиправною.**

Вищезгадана презумпція поширюється також на рішення КСУ, оскільки правовий механізм забезпечення виконання рішень єдиного органу конституційної юрисдикції включає ряд гарантій, серед яких визначення, що рішення КСУ мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень; можливість встановлення Судом порядку і строків виконання своїх рішень; право КСУ встановити контроль за виконанням прийнятих рішень шляхом зобов'язання відповідних державних органів вчинити конкретні дії, спрямовані на виконання рішення, додержання висновку тощо.

4. Презумпція jura novit curia (суд знає закон)

Слід зазначити, що презумпція «jura novit curia» («суд знає закони») є складовою принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі, покликаний захистити права та інтереси суб'єкта приватного права, що знаходиться у нерівному становищі із суб'єктом владних повноважень, з яким у нього виник спір, а також за допомогою наявних у суду процесуальних механізмів/інструментів/повноважень сприяти встановленню всіх обставин справи за об'єктивної неможливості позивача – суб'єкта приватного права отримати доступ до доказів або інформації про них.

ВП ВС висловила правову позицію, відповідно до якої **повноваження органів влади є законодавчо визначеними, а суд діє згідно з презумпцією jura novit curia** («суд знає закони»); саме на суд покладено обов'язок надати правову кваліфікацію відносинам сторін виходячи із фактів, установлених під час розгляду справи, та визначити, яка правова норма підлягає застосуванню для вирішення спору.

5. Презумпція особистої безсторонності суду

У судовій практиці сформувався позиція щодо презумпції особистої безсторонності суду, поки не надано доказів протилежного (ухвала ВС від 15 липня 2019 р. у справі № 9901/116/19).

У п. 105 рішення ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України» (заява № 21722/11) Суд зазначив, що між суб'єктивною та об'єктивною безсторонністю не існує беззаперечного розмежування, оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з точки зору стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а й може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій) (див. рішення ЄСПЛ у справі «Kургіанов v. Cyprus», заява № 73797/01, п. 119).

5. Презумпція особистої безсторонності суду

У деяких випадках, коли докази для спростування презумпції суб'єктивної безсторонності судді отримати складно, додаткову гарантію може надати вимога об'єктивної безсторонності (див. рішення ЄСПЛ у справі «Pullar v. the United Kingdom», заява № 22399/93, п. 32).

У п. 73 рішення у справі «Findlay v. The United Kingdom» (заява № 22399/93) ЄСПЛ наголосив, що для визначення того, чи може суд вважатися «незалежним» для цілей п. 1 ст. 6 Конвенції, до уваги, окрім іншого, слід прийняти наступні критерії: **спосіб, у який судді призначаються на посаду, та на який строк; існування захисних механізмів протидії зовнішньому впливу; і те, чи суд складає враження незалежного.**

5. Презумпція особистої безсторонності суду

Що стосується питання «незалежності» для цілей п. 1 ст. 6 Конвенції, у рішенні «Агрокомплекс проти України» (заява № 23465/03, п. п. 125-126) ЄСПЛ встановлено, що у цієї вимоги є два аспекти: суб'єктивний та об'єктивний.

По-перше, суд має бути безстороннім із суб'єктивної точки зору, тобто жоден з членів суду не має проявляти будь-яку особисту прихильність або упередженість чи зацікавленість; якщо немає доказів протилежного, діє презумпція особистої безсторонності;

По-друге, суд має також бути безстороннім з об'єктивної точки зору, тобто забезпечувати достатні гарантії для виключення будь-якого обґрунтованого сумніву з цього приводу (див. рішення у справі «Kleyn and Others v. the Netherlands», заява № 39343/98, п. 191).

6. Презумпція добросовісної поведінки особи

Стаття 68 Конституції України, зокрема, закріплює, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися законів України, незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

При наявності колізії норм різних законів (нормотворчих актів) або різних норм одного закону виникає справедливе запитання в особи: потрібно знати і дотримуватися всіх (без винятку) законів, чи якщо ти знаєш і дотримуєшся одного чинного закону або норми закону, це означає презумпцію правомірності поведінки особи та неможливість бути притягнутим до відповідальності.

6. Презумпція добросовісної поведінки особи

Презумпція добросовісної поведінки особи може виражатися у декількох формах. Зокрема, однією з таких є презумпція добросовісності особи під час звернення за захистом до органу державної влади.

Наприклад, у правовідносинах стосовно соціального захисту діє презумпція добросовісності особи, для якої обов'язком є лише звернення з відповідною заявою про встановлення (зміну виду) пенсії, іншого виду соціальних виплат та, за необхідності, відповідно до рекомендацій органів соціального захисту надати необхідні документи або інформувати про причини неможливості їх надання.

6. Презумпція добросовісної поведінки особи

У свою чергу, відповідний суб'єкт владних повноважень зобов'язаний максимально оперативно реагувати на такі звернення особи, забезпечувати їй найбільше сприяння у зборі необхідних документів, а також надавати консультації особі для вибору нею найбільш оптимального способу соціального захисту (вибір виду пенсії тощо); правильно розрахувати і своєчасно та в повному обсязі виплачувати особі належні їй суми.

7. Презумпція добросовісності платника податків

Законодавство України ґрунтується, зокрема, на презумпції правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу (п.п. 4.1.4 п. 4.4 ст. 4 Податкового кодексу України; далі – ПК України).

7. Презумпція добросовісності платника податків

У разі коли норма цього Кодексу чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі цього Кодексу, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів, або коли норми одного і того ж нормативно-правового акта суперечать між собою та припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу, рішення приймається на користь платника податків (п. 56.21 ст. 56 ПК України).

7. Презумпція добросовісності платника податків

Стосовно презумпції добросовісності платника податків необхідно звернути увагу на те, що Коментарями до Модельної конвенції Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) закріплено дві спеціальні презумпції, які покликані попередити можливість подвійного оподаткування підприємств та стосуються ситуації, коли постійне місце діяльності підприємства не вважається таким, що характеризується як підготовче або допоміжне:

презумпція збігу мети діяльності.

презумпція діяльності для інших підприємств.

8. Презумпція правомірності дій та вимог особи в адміністративній процедурі

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про адміністративну процедуру» принципами адміністративної процедури є, зокрема, презумпція правомірності дій та вимог особи, яка згідно з положеннями ст. 15 цього ж Закону означає, що дії та вимоги особи є правомірними, доки інше не буде доведено під час розгляду та/або вирішення справи; сумніви щодо правомірності дій та вимог особи, що виникають внаслідок неоднозначного (множинного) трактування норми права, повинні тлумачитися адміністративним органом на користь їх правомірності.

8. Презумпція правомірності дій та вимог особи в адміністративній процедурі

Презумпція добросовісності (правомірності) поведінки суб'єкта господарювання закріплена у ст. 3 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», відповідно до якої державний нагляд (контроль) здійснюється за принципами, зокрема, презумпції правомірності діяльності суб'єкта господарювання у разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів допускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків суб'єкта господарювання та/або повноважень органу державного нагляду (контролю).

ПРЕЗУМПЦІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень

Відповідно до ч. 4 ст. 46 КАС України відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень, якщо інше не встановлено цим Кодексом.

Це фактично означає, що КАС України презюмує, що відповідачем в адміністративних справах, за загальним правилом, є суб'єкт владних повноважень, крім випадків, які прямо визначені цим Кодексом.

Відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень

Зокрема, п.п. 3 та 5 ч. 1 ст. 19 КАС України визначено два спеціальних види таких спорів:

- 1) спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління – компетенційні спори, під якими слід розуміти спір між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління (публічної адміністрації), у тому числі – делегованих повноважень. Особливість судового розгляду компетенційних спорів зумовлена необхідністю вирішення питання про те, чи належним чином реалізована компетенція відповідача та чи не порушена при реалізації повноважень відповідача компетенція позивача;
- 2) спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, коли право звернення до суду для вирішення публічно-правового спору надано такому суб'єкту законом. У цій категорії справ можливі три випадки (види): (1) прямо передбачено КАС України (ч. 5 ст. 46); (2) прямо передбачено спеціальним законом та (3) ґрунтується на загальних повноваження (компетенції).

10. Презумпція вини відповідача

Відповідно до ч. 2 ст. 77 КАС України, в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача; суб'єкт владних повноважень повинен подати суду всі наявні у нього документи та матеріали, які можуть бути використані як докази у справі.

Як зазначено з цього приводу в Окремій думці суддів ВС на постанову Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав Касаційного адміністративного суду від 22 жовтня 2020 р. у справі № 711/1837/18, **одна з найголовніших відмінностей вирішення саме публічно правових спорів полягає у презумпції правомірності вимог суб'єкта приватного права (презумпція неправомірності рішень, дій та бездіяльності суб'єктів владних повноважень), оскільки ст. 77 КАС України встановлює, що в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача.**

Інші специфічні види презумпцій

Постанова ВС від 13 жовтня 2021 р. у справі № 923/1379/20

ВС дійшов висновку про існування презумпції того, що електронне повідомлення є направленим тим, хто зазначений як відправник електронного листа чи хто підписав від свого імені текст самого повідомлення; така презумпція стосується тільки особистого листування електронною поштою між приватними особами (якщо інше не встановлено домовленістю між сторонами), однак ці випадки не охоплюють комерційне чи ділове листування, оскільки чинним законодавством визначено, що за відсутності електронного підпису документ не буде вважатися отриманим від певної особи.

Розглядаючи справу, в якій оскаржувалися персональні санкції, застосовані відповідно до Закону України «Про санкції», ВП ВС вказала на презумпцію обізнаності особи про запровадження щодо неї санкцій та зазначила, що при оскарженні відповідного Указу Президента України за «точку відліку» береться рішення про запровадження санкцій, а не подальші дії органів, які їх втілюють.

Інші специфічні види презумпцій

Постанова ВС від 19 лютого 2020 р., у справі № 200/10900/18-ц

ВС нагадав, що відповідно до ч. 1 ст. 159 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) в разі відмови в задоволенні позову відповідач має право на відшкодування збитків, заподіяних забезпеченням позову, за рахунок особи, за заявою якої такі заходи вживалися; право на відшкодування збитків у цій справі ґрунтується на прямій вказівці закону (ч. 1 ст. 159 ЦПК України), а доведення вини трансформується через принцип добросовісності; в цих правовідносинах діє презумпція завдавача шкоди, яка може бути спростована.

Інші специфічні види презумпцій

Рішення ЄСПЛ у справі «Scordino v. Italy» (заява № 36813/97)

У п. 203-204 цього рішення ЄСПЛ зазначив, що існує сильна, але спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження призведе до заподіяння моральної шкоди (див. рішення у справі «Вассерман проти РФ» (№ 2), заява № 21071/05, п. 50); ця презумпція є особливо сильною у випадку надмірної затримки у виконанні державою судового рішення, винесеного проти неї, враховуючи неминуче розчарування, яке виникає через ігнорування державою свого зобов'язання погасити свій борг і той факт, що заявник уже пройшов через судовий розгляд провадження та досяг успіху (рішення у справі «Бурдов проти Росії», заява № 59498/00, п. 100).

Інші специфічні види презумпцій

Аналогічно, презюмується, що погані умови тримання під вартою завдали моральної шкоди потерпілій особі (рішення ЄСПЛ у справах «Iovchev v. Bulgaria», заява № 41211/98, п. 146; «Neshkov and others v. Bulgaria», заяви № № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 та 9717/13, п. 190); національні норми та практика, що регулюють дію засобу правового захисту, мають відображати існування цієї презумпції, а не ставити присудження компенсації в залежність від здатності позивача довести провину конкретних посадових осіб чи органів та незаконність їхніх дій («Ananyev and others v. Russia», заяви № № 42525/07 та 60800/08, п. 229) або довести за допомогою зовнішніх доказів наявність моральної шкоди у формі емоційного стресу («Neshkov and others v. Bulgaria», заяви № № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 та 9717/13, п. 190).

Інші специфічні види презумпцій

У міжнародному праві також наголошується на презумпції того, що питання права, з приводу якого вже встановлена судова практика, не повинні переглядатися, а також презумпції недопущення конфлікту (колізії) між нормами права.

Зокрема, Консультативна рада європейських суддів (далі – КРЄС) у Висновку № 20 (2017) про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону (The role of courts with respect to the uniform application of the law) звернула увагу, що **принципи правової визначеності та передбачуваності мають підтримувати презумпцію того, що питання права, з приводу якого вже встановлена судова практика, не повинні переглядатися; чим більше буде напрацьовано судової практики щодо певного правового питання, тим більший тягар наведення переконливих причин ляже на суддю, який відходить від цієї практики.**

Інші специфічні види презумпцій

У практиці ЄСПЛ широко застосовується **презумпція недопущення конфлікту (колізії) між нормами**, а також презумпція того, що держави не відступають від своїх попередніх зобов'язань, зокрема, у разі зміни правового регулювання.

Необхідно зазначити, що, за загальним правилом, основними підходами до подолання колізій у законодавстві, які застосовуються судом залежно від виду колізії, характеру спірних правовідносин та обставин справи, є:

- 1) абсолютна пріоритетність норм Конституції України;
- 2) застосування найбільш сприятливої для особи або суспільних інтересів норми права;
- 3) пріоритетність норм міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, перед національним законодавством;
- 4) пріоритетність норм, що містяться в актах вищої юридичної сили;
- 5) пріоритетність норм, що містяться у пізніше прийнятих актах (темпоральний підхід);
- 6) пріоритетність норм, що містяться у спеціальних законах (змістовний підхід);
- 7) подолання колізій за допомогою застосування практики ЄСПЛ.

Інші специфічні види презумпцій

Справа «NADA v. Switzerland» (заява № 10593/08)

У п. 170 рішення у справі «NADA v. Switzerland» (заява № 10593/08) ЄСПЛ зазначив, що якщо волі, виражені в двох угодах, розбігаються, досить природним буде намагання узгодити їх, а не досліджувати розбіжність між ними; при створенні нових міжнародних зобов'язань діє презумпція, що держави не відступають від своїх попередніх зобов'язань; у разі, якщо застосовними є одночасно положення кількох правових актів, що явно суперечать один одному, тоді в міжнародній судовій практиці і науковому середовищі докладаються зусилля, щоб дати їм тлумачення, яке б узгоджувало дію таких актів і не допускало конфлікту (колізію) між ними; два розбіжних зобов'язання необхідно узгодити між собою, наскільки це можливо, таким чином, щоб породжувані ними наслідки повністю відповідали діючим правовим нормам.

Інші специфічні види презумпцій

Справа «Al-Jedda v. the United Kingdom» (заява № 27021/08)

У п. 102 рішення у цій справі ЄСПЛ, вирішуючи питання про співвідношення Статуту Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), вказав, що при тлумаченні Резолюції мають враховуватися цілі, заради яких було засновано ООН; на додаток до мети, зазначеної у п. 1 ст. 1 Статуту ООН (підтримання міжнародного миру і безпеки), п. 3 цієї статті передбачає, що ООН має на меті здійснювати міжнародне співробітництво у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод; ст. 24(2) Статуту вимагає від Ради Безпеки ООН при виконанні нею своїх обов'язків діяти відповідно до цілей та принципів ООН; при тлумаченні резолюцій Ради Безпеки слід виходити з презумпції, що Рада Безпеки не має наміру покладати на держави-члени будь-які зобов'язання, які порушують основоположні принципи забезпечення прав людини; у випадку двозначності формулювань резолюції Ради Безпеки Суд має обрати тлумачення, яке найкраще узгоджується з вимогами Конвенції і яке не допускає конфлікту зобов'язань; з огляду на ту важливу роль, яку ООН відіграє у заохоченні та розвитку поваги до прав людини, від Ради Безпеки ООН слід очікувати використання зрозумілих і чітких формулювань при покладенні на держави зобов'язання вжити конкретних заходів, які можуть суперечити їхнім міжнародним зобов'язанням згідно з міжнародним правом у галузі прав людини.

Інші специфічні види презумпцій

У праві ЄС діє презумпція еквівалентного захисту основних прав особи, яка також називається «Босфорською презумпцією», оскільки була сформульована ЄСПЛ під час розгляду справи «Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland» (заява № 45036/98, п.п. 155-156).

Ця справа стосувалася літака, наданого в оренду югославською компанією-заявником, який було затримано в 1993 р. ірландською владою відповідно до Регламенту при застосуванні санкцій ООН проти Республіки Югославія.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ у п.п. 155-156 рішення вказав, що такі заходи були еквівалентними у розумінні Конвенції, відповідно, виникла презумпція, що Ірландія не відхиляється від вимог Конвенції, коли виконує юридичні зобов'язання, що випливають з її членства в ЄС; Суд звернув увагу на характер втручання, на загальні інтереси, що переслідуються конфіскацією, а також на режим санкцій; було визнано, що у цьому випадку відсутні недоліки механізмів контролю за дотриманням прав, передбачених Конвенцією, а тому не можна сказати, що захист конвенційних прав Bosphorus Airways виявився явно недостатнім; порушення ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції не було встановлено.

Інші специфічні види презумпцій

Презумпція еквівалентного захисту основних прав у ЄС була в подальшому розвинута та застосована в інших рішеннях ЄСПЛ, зокрема, у справах: «Michaud v. France» (заява № 12323/11), «Armani Da Silva v. the United Kingdom» (заява № 5878/08), «Karacsony and Others v. Hungary» (заява № 42461/13), «Avotins v. Latvia» (заява № 17502/07), «Ibrahim and Others v. the United Kingdom» (заяви № 50541/08, 50571/08, 50573/08), «J.K. and Others v. Sweden» (заява № 59166/12), «Biao v. Denmark» (заява № 38590/10), «Arlewin v. Sweden» (заява № 22302/10) та ін.

При цьому необхідно уточнити, що у п. 156 рішення у справі «Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland» ЄСПЛ висунув дві умови існування презумпції еквівалентності захисту основних прав, а саме:

(1) відсутність будь-якого простору для маневру з боку державних органів країни та

(2) розгортання повного потенціалу наглядового механізму, що передбачається законами ЄС.

Інші специфічні види презумпцій

Для того щоб встановити, чи мають державні органи «простір для маневру» для застосування вищезгаданої презумпції, в першу чергу слід звернутися до тлумачення цієї норми, наданого Судом ЄС.

Стосовно другої умови – розгортання повного потенціалу наглядового механізму, що передбачається законами ЄС в конкретному випадку, Суд в своєму рішенні наголошує, що ця умова має застосовуватися гнучко і без зайвого формалізму; її не можна розуміти як таку, що вимагає від судів країни звертатися до Суду ЄС для отримання попередньої ухвали в усіх без винятку випадках, включаючи ті, коли жодних прямих та серйозних питань стосовно захисту фундаментальних прав законами ЄС не виникає, або ж ті, коли Суд ЄС вже чітко визначився з порядком тлумачення застосовних норм законодавства ЄС в спосіб, який буде сумісним з фундаментальними правами.

Інші специфічні види презумпцій

У згаданому вище рішенні ЄСПЛ також роз'яснюються дії, які зобов'язані проводитися національними судами в цьому контексті, а саме – в разі, коли до суду подається серйозна та обґрунтована скарга на явно звужену реалізацію захисту передбачених Конвенцією прав, а виправити цю ситуацію застосуванням законодавства ЄС неможливо, суд не має права просто відсторонитися від розгляду таких скарг виключно на тій підставі, що він має застосувати право ЄС.

Водночас, Суд залишив відкритим питання про те, чи може рішення Суду ЄС у справі про порушення прав в інших обставинах розглядатися як таке, що не залишає можливості свободи дії для відповідної держави-члена.

Інші специфічні види презумпцій

У якості прикладу, коли ЄСПЛ вважав, що відсутні підстави для застосування принципу еквівалентності захисту основних права, можна навести рішення у справі «O'sullivan Macarthy mussel development LTD v. Ireland» (заява № 44460/16), яка стосувалася комерційної діяльності компанії-заявника у сфері рибного морського промислу, на який держава-відповідач встановила тимчасову заборону, що зумовило значні збитки у комерційній діяльності заявника та, на його думку, свідчило про втручання держави у мирне володіння «майном» у розумінні ст. 1 Першого протоколу Конвенції.

Розглядаючи цю справу, Суд дійшов висновку про те, що умови застосування встановленої у справі «Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland» презумпції не були дотримані в конкретних обставинах цієї справи, оскільки, на його думку, навіть якщо рішення є обов'язковим для держави-відповідача, вона має певну свободу маневру при визначенні шляхів забезпечення дотримання правил.

Інші специфічні види презумпцій

Справа «O'sullivan mccarthy mussel development LTD v. Ireland» (заява № 44460/16)

У п. 112 рішення у цій справі ЄСПЛ зазначив, що у цій справі зобов'язання держави-відповідача впливає головним чином з п. 3 ст. 6 Директиви про збереження природних середовищ існування дикої флори та фауни (The Habitats Directive); невиконання Ірландією свого зобов'язання за цим документом було встановлено в ході провадження щодо порушення, внаслідок якого виник обов'язок держави виконувати рішення Суду ЄС і дотримуватися вторинного законодавства, розглянутого в контексті цього провадження; хоча було зрозуміло, що держава-відповідач мала дотримуватися вимог Директиви і безпосередньо рішення Суду ЄС, обидва результати мали бути досягнуті, хоча не було вказівок щодо того, як саме цього досягнути; тому держава-відповідач не була повністю позбавлена меж власного розсуду; існування певних меж свободи дії може перешкодити застосуванню презумпції еквівалентного захисту (див. рішення у справі «M.S.S. v. Belgium and Greece», заява № 30696/09, п. 338).

Хоча у цій справі Суд не визнав порушення державою-відповідачем ст. 1 Першого протоколу Конвенції та ст. 6 Конвенції, однак виключив існування презумпції еквівалентності захисту прав у цій справі, а тому правомірність спірних рішень держава доводила у загальному порядку.

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ФІКЦІЙ У СУДОЧИНСТВІ

Постанова Верховного Суду від 1 липня 2020 р. у справі № 303/903/18

У цій справі ВС роз'яснив, що фікція визначається як неіснуюче положення, що визнається законодавством таким, що існує, і стає в силу цього загальнообов'язковим; засіб юридичної техніки, за допомогою якого конструюється завідомо неіснуюче становище (відношення або стан), що визнається існуючим і маючим імперативність, що виконує роль бракуючого юридичного факту в ситуації нездоланної невідомості, закріплене нормою права; уявна юридична конструкція, яка є продуктом абстрактного мислення, прийнятого правовою доктриною та/або закріпленого у праві у формі норми-фікції, інституту права і використовується з метою заповнення певного сегменту у правовому полі; універсальний техніко-юридичний прийом розробки та реалізації норм права, який полягає у визнанні неіснуючого положення існуючим і навпаки, що має особливе цільове призначення в механізмі правового регулювання суспільних відносин і є одним із засобів подолання стану невизначеності в правовому регулюванні; «засіб нормотворчої техніки, який виражається у нормативному закріпленні можливості визнання юридично значущими неіснуючих чи недоведених фактів».

Постанова Верховного Суду від 28 січня 2020 р. у справі № 910/9158/16

У цій справі ВС зазначив, що оскільки за відсутності об'єкта нерухомості, що будується, не можна зареєструвати право власності на нього та відповідно не можна щодо нього як щодо речі (об'єкту матеріального світу), стосовно якого можуть виникати цивільні права та обов'язки, вчинити правочин (купівлі-продажу тощо), тому має місце так звана «юридична фікція», коли правочин вчиняється стосовно майнових прав на об'єкт нерухомості, якого ще не існує та створення якого планується в майбутньому (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про іпотеку», ч. 1 ст. 10 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю»).

Постанова Верховного Суду від 10 червня 2020 р. у справі № 136/522/15-ц

У цій справі ВС звернув увагу на положення ч. 1 ст. 135 Сімейного кодексу України, відповідно до якої при народженні дитини у матері, яка не перебуває у шлюбі, у випадках, коли немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за прізвищем матері, а ім`я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою. Зі змісту цієї норми, Суд дійшов висновку, що матір вправі здійснити запис про батька на власний розсуд, вказавши як справжнє його ім`я та по батькові, так і вигадане; такий запис є нічим іншим як юридичною фікцією.

Постанова Верховного Суду від 2 лютого 2022 р. у справі № 127/29655/13-ц

У цій справі ВС зазначив, що визнання особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою є за своєю природою юридичними фікціями, оскільки незважаючи на формально-юридичне визнання відповідних фактів (безвісна відсутність, зникнення безвісти за обставин, що загрожували смертю, тощо) відповідна фізична особа може бути учасником цивільних правовідносин, не зазнаючи при цьому обмежень правового статусу.

Постанова Верховного Суду від 10 вересня 2018 р. у справі № 905/3542/15

До юридичних фікцій також можна віднести безготівкові кошти, що можуть бути об'єктом права власності.

У постанові від 10 вересня 2018 р. у справі № 905/3542/15, яка стосувалася стягнення з боржника коштів у примусовому порядку, ВС зазначив, що відкинути вищезгадану фікцію у цій справі означало б, що безготівкові кошти є недосяжним для звернення на них стягнення, оскільки слід було б визнати, що вони одночасно всюди і ніде не знаходяться, тобто не мають місцезнаходження, інформація про яке є необхідною при вчиненні виконавчих дій і зазначається під час арешту цього майна; можливість ініціювати операції стосовно безготівкових коштів в іншому місці, окрім як у банку, у якому відкрито відповідний рахунок, не суперечить цій юридичній фікції, яка закріплена також у Законі України «Про виконавче провадження», у якому йдеться про кошти, які перебувають на рахунках боржника у банках.

Постанова Верховного Суду від 25 липня 2018 р. у справі № 308/3824/16

Стосовно процесуальних фікцій у справі № 308/3824/16, ВС вказав, що такою фікцією може вважатися норма ч. 9 ст. 74 ЦПК України, відповідно до якої відповідач, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, викликається в суд через оголошення у пресі; з опублікуванням оголошення про виклик відповідач вважається повідомленим про час і місце розгляду справи.

З положень цих процесуальних норм Суд дійшов висновку, що із запровадженням наведеного правила для осіб, які не мають зареєстрованого місця проживання встановлено мінімальні гарантії у питанні сповіщення про існування судового провадження за її участі та повідомлення про призначені в ньому судові засідання; для такої особи з опублікуванням оголошення у пресі застосовується правова фікція, згідно з якою особа вважатиметься належним чином повідомленою про судовий розгляд навіть за відсутності доказів такого сповіщення; такі правові фікції не застосовується до осіб, які мають зареєстроване місце свого проживання, оскільки їх правомірні очікування пов'язуються з тим, що вони вправі розраховувати на отримання відповідних судових повідомлень за зареєстрованим місцем свого постійного проживання чи перебування.

Подібні процесуальні фікції містяться у ч. 9 ст. 290 КАС України, згідно з якою з моменту опублікування оголошення вважається, що всі заінтересовані особи належним чином повідомлені про розгляд зразкової справи.

У якості прикладу фікцій в адміністративному судочинстві можна навести також поняття «розумний строк», що в КАС України визначається як найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невинувинуваних зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах.

Зміст поняття «розумні строки» в адміністративному судочинстві охоплює собою такі аспекти:

Розумний строк – це найкоротший з можливих строків розгляду й вирішення адміністративної справи, однак, такий строк не можна ототожнювати із швидким розглядом справи: тривалість розумних строків повинна бути найкоротшою, але достатньою для того, щоб справа була всебічно досліджена судом з наданням оцінки аргументам та доводам учасників справи, які ґрунтуються на поданих ними доказах;

На тривалість «розумного строку» мають вплив різні фактори, як об'єктивного (поведінка учасників справи, складність справи, необхідність залучення та дослідження додаткових доказів, завантаженість суду тощо), так і суб'єктивного характеру (поведінка судді та працівників апарату суду).

Процесуальними фікціями в адміністративному судочинстві є такі положення, визначені у КАС України:

✓ у разі відсутності учасників справи за відомою адресою вважається, що судовий виклик або судове повідомлення вручено їм належним чином (ч. 4 ст. 124);

✓ вважається, що повістку вручено також у разі одержання її під розписку будь-яким повнолітнім членом сім'ї адресата, який проживає разом з ним (ч. 4 ст. 126);

✓ вважається, що повістку вручено юридичній особі, якщо вона доставлена за адресою, внесеною до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, або за адресою, яка зазначена її представником, і це підтверджується підписом відповідної службової особи (ч. 8 ст. 126);

- ✓ вважається, що повістку вручено посадовій чи службовій особі, яка є учасником судового процесу, якщо її доставлено за адресою місця служби цієї особи в порядку, встановленому частиною восьмою цієї статті (ч. 9 ст. 126);
- ✓ вручення повістки представнику учасника справи вважається також врученням повістки і цій особі (ч. 10 ст. 126);
- ✓ якщо повістку надіслано на офіційну електронну адресу пізніше 17 години, повістка вважається врученою у робочий день, наступний за днем її відправлення, незалежно від надходження до суду повідомлення про її доставлення (ч. 2 ст. 127);
- ✓ особа, яка відмовилася одержати повістку, вважається такою, що її повідомлено про дату, час і місце судового засідання (ст. 128);

- ✓ небажання особи брати участь у розгляді справи в апеляційному чи касаційному порядку: за відсутності в апеляційній чи касаційній скарзі клопотання особи про розгляд справи за її участі, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 3 ст. 296; ч. 3 ст. 330);
- ✓ за відсутності у відзиві на апеляційну та касаційну скаргу клопотання особи про розгляд справи за її участі, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 3 ст. 304; ч. 3 ст. 338);
- ✓ за відсутності в заяві про приєднання до апеляційної чи касаційної скарги клопотання особи про розгляд справи за її участю, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанцій (ч. 3 ст. 302; ч. 3 ст. 336).

Постанова Верховного Суду від 12 липня 2021 р. у справі № 815/776/17

У судовій практиці вищенаведені процесуальні фікції застосовуються, зокрема, для з'ясування дотримання учасниками справи строку на подання позову, апеляційної чи касаційної скарги, для встановлення факту повідомлення всіх зацікавлених учасників справи у разі, якщо предметом оскарження є нормативно-правовий акт тощо.

Наприклад, у постанові від 12 липня 2021 р. у справі № 815/776/17 ВС досліджував питання належного повідомлення особи про розгляд справи у суді апеляційної інстанції.

Суд зазначив, що порядок повідомлення сторін у справі був передбачений Главою 3 розділу II КАС України.

Постанова Верховного Суду від 12 липня 2021 р. у справі № 815/776/17

Серед основних інструментів повідомлення, ст. 33 Кодексу, було визначено такий вид як повістка, що, зокрема, надсилається особам, які беруть участь у справі рекомендованою кореспонденцією (листом), із зворотною розпискою за адресами, вказаними цими особами (ст. 33 КАС України); за правилами ч. 1 ст. 35 КАС України повістка вручається під розписку; повістка може бути вручена безпосередньо в суді; суд може за згодою особи, яка бере участь у справі, видати їй повістку для вручення іншій особі, яка викликається до суду; у разі відмови адресата від одержання повістки особа, яка її доставляє, робить відповідну відмітку на повістці, засвідчує її власним підписом і негайно повертає до адміністративного суду; особа, яка відмовилася одержати повістку, вважається такою, що її повідомлено про дату, час і місце судового засідання (ст. 37 КАС України).

Оскільки наявний в матеріалах справи акт про відмову від отримання тексту судової повістки не містив підпису особи, яка відмовилася від отримання, та складений понад місяць з дня відмови, ВС дійшов висновку, що суд апеляційної інстанції не дотримався встановленого порядку повідомлення особи про час та місце розгляду справи, тобто фікція, закріплена ст. 37 КАС України, не була застосована.

Постанова Верховного Суду від 09 липня 2020 р. у справі №401/497/17(2-а/401/63/17)

У цій справі скаржник, звертаючись до ВС з касаційною скаргою, крім іншого, зазначив про те, що судом апеляційної інстанції порушено норми процесуального права, оскільки його, як третю особу, про подану позивачем апеляційну скаргу та про дату розгляду справи в апеляційному суді в порядку, встановленому ст. ст. 33-39 КАС України, повідомлено не було, жодних повідомлень про необхідність отримання рекомендованих відправлень на його адресу не надходило.

Перевіряючи ці доводи, ВС виходив з того, що законодавець визначає основоположним процесуальним правом особи, яка бере участь у справі, право бути належно повідомленою про час та місце судового розгляду. Для цього існує спеціальна форма повідомлення – судова повістка, для якої законодавством передбачено окремий порядок вручення.

Постанова Верховного Суду від 09 липня 2020 р. у справі №401/497/17(2-а/401/63/17)

Суд, на підставі аналізу положень ч. ч. 3, 4, 5, 10 та 11 ст. 35 КАС України (у редакції, чинній на час здійснення апеляційного провадження), дійшов висновку, що розписку про одержання повістки (повістку у разі неможливості вручити її адресату чи відмови адресата її одержати) належить негайно повернути до адміністративного суду; у разі повернення поштового відправлення із повісткою, яка не вручена адресату з незалежних від суду причин, вважається, що така повістка вручена належним чином.

Постанова Верховного Суду від 09 липня 2020 р. у справі №401/497/17(2-а/401/63/17)

Оскільки у цій справі був наявний конверт з позначкою «судова повістка», що надсилався на адресу скаржника з судовою повісткою, в якій повідомлено, що розгляд апеляційної скарги відбудеться в судовому засіданні у визначений час; додатками є копії ухвал про відкриття провадження та призначення справи до розгляду, пам`ятка про права та обов`язки та копія апеляційної скарги, однак поштове відправлення повернулось на адресу суду, причиною повернення вказано «за не запитом».

При цьому, в матеріалах справи також було рекомендоване повідомлення про вручення поштового відправлення, з якого вбачається, що суд апеляційної інстанції вказав правильну адресу.

Постанова Верховного Суду від 09 липня 2020 р. у справі №401/497/17(2-а/401/63/17)

На цій підставі ВС дійшов висновку, що поштове відправлення з повісткою, якою повідомлялось про місце, дату та час розгляду апеляційної скарги, не вручене скаржнику з причин, незалежних від суду, який у встановленому процесуальним законом порядку вчинив необхідні дії, спрямовані на повідомлення учасників процесу про дату, час і місце розгляду справи, адже отримання рекомендованих листів адресатом є поза межами судового контролю; обов'язок суду «повідомити» полягає в тому, щоб інформувати учасника про судові засідання, а не забезпечити його участь; за наведеної обставини в розумінні ч. 11 ст. 35 КАС України слід вважати, що таку повістку про виклик в судові засідання вручено третій особі належним чином.

У низці судових рішень ВС звертав увагу на важливість дотримання встановленого порядку опублікування повідомлення про відкриття провадження в адміністративній справі, в якій предметом оскарження є нормативно-правовий акт, оскільки тільки при дотриманні такого порядку може бути застосована процесуальна фікція, визначена ч. 7 ст. 264 КАС України, про те, що всі зацікавлені особи вважаються повідомленими про час і місце розгляду такої справи.

Постанова Верховного Суду від 22 вересня 2020 р. у справі № 369/7293/16-а

ВС наголосив, що недотримання встановленого законом спеціального порядку розгляду спорів щодо оскарження нормативно-правового акта є істотним порушенням процесуального права, який впливає на права та інтереси інших осіб, на яких поширюється дія нормативно-правового акта, та є безумовною підставою для скасування судових рішень.

Постанова Верховного Суду від 22 вересня 2020 р. у справі № 369/7293/16-а

У цій справі ВС було встановлено, що суд першої інстанції не врахував юридичної природи спірного рішення сільради, й не дотримався особливої процедури розгляду справ щодо оскарження нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування, зокрема, не зобов'язував відповідача опублікувати оголошення про відкриття провадження у справі у виданні, в якому цей акт був або мав бути офіційно оприлюднений, внаслідок чого таке оголошення фактично опубліковане не було, внаслідок цього справу було відправлено на новий розгляд до суду першої інстанції для забезпечення дотримання встановленого порядку розгляду справи про оскарження нормативно-правового акта.

Аналогічний правовий висновок міститься у постановах ВС від 22 травня 2022 р. у справі № 160/9717/21 та від 28 липня 2022 р. у справі № 640/31850/20 та ін.

У цій категорії справ суди враховують, зокрема, Рекомендації № R(87)16 (On administrative procedures affecting a large number of persons), які визначають, що адміністративний акт, що має вплив на велику кількість осіб, повинен обов'язково підлягати судовому контролю, який здійснюється з належним урахуванням прав та інтересів зацікавлених осіб, зокрема, шляхом забезпечення участі представників таких осіб у судовому розгляді справи, її апеляційному перегляді, та повідомленням про розгляд справи шляхом публічного оголошення.

У судовій практиці стосовно застосування у процесі доказування юридичних презумпції та фікції, ВС зауважує, що розподіл обов'язків по доказуванню здійснюється відповідно до законодавчо закріплених загальних і спеціальних правил; загальні правила діють для всіх справ незалежно від їх матеріально-правової природи; спеціальні правила (презумпції та фікції) застосовуються стосовно певних категорій справ або при вирішенні окремих процесуальних питань; змістом і тих, і інших є припущення про наявність або про відсутність; винятки із загального правила розподілу обов'язку доказування впливають з норм матеріального права.

Використана література:

1. Берназюк Я. О. Адміністративний кодекс України як необхідна додаткова гарантія захисту людини в публічно-правовій сфері. Судово-юридична газета. 2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/122338-administrativniy-kodeks-ukrayini-yak-neobkhidna-dodatkova-garantiya-zakhistu-lyudini-v-publichno-pravoviy-sferi>
2. Берназюк Я. О. Вирішення адміністративних спорів між суб'єктами владних повноважень. Програма онлайн-підготовки та підвищення рівня кваліфікації за стандартизованою програмою помічників суддів окружних та апеляційних адміністративних судів (23 листопада 2022 року). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Spori_SVP_prezent.pdf
3. Берназюк Я. О. Вирішення колізій між актами законодавства різної юридичної сили та між правовими висновками (позиціями) Верховного Суду. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2022. № 3 (87). С. 13-26
4. Берназюк Я. О. Застосування принципу *lex specialis* при вирішенні колізій у законодавстві: аналіз судової практики. Слово Національної школи суддів України. 2022. № 1-2 (38-39). С. 69-82
5. Берназюк Я. О. Застосування принципу верховенства права (правовладдя) для вирішення колізій у законодавстві. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління expert: Paradigm of law and public administration № 4 (22) серпень-вересень 2022 С. 80-98

Використана література:

6. Берназюк Я. О. Звернення суб'єкта владних повноважень з позовом до адміністративного суду: виняток чи необхідність? Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, серія «Юридичні науки». 2020. Т. 31(70). № 2. Ч. 2. С. 20-28.
7. Берназюк Я. О. Звернення суб'єкта владних повноважень із позовом до адміністративного суду: виняток чи необхідність. Судово-юридична газета. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/164638-zvernennya-subyektavladnikh-povnovazhen-z-pozovom-do-administrativnogo-sudu-vinyatok-chi-neobkhdnist>
8. Берназюк Я. О. Зміни до Конституції України щодо правосуддя та нові підходи до застосування принципу обов'язковості виконання судового рішення під час вирішення публічно-правових спорів. Матеріали науково-практичної конференції «Контроль за виконанням судового рішення в адміністративному судочинстві». Одеса, 2020. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/prezentacija_Bernazuk.pdf
9. Берназюк Я. О. Конституційні гарантії виконання судового рішення в адміністративному процесі. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2020, № 4 (92), С. 200-215.
10. Берназюк Я. О. Конституційні гарантії судового захисту соціальних прав та можливість їх обмеження процесуальним строком. Судово-юридична газета 2020. URL : <https://bit.ly/2ZVEnG0>

Використана література:

11. Берназюк Я. О. Межі розгляду адміністративними судами вимог позову, апеляційної чи касаційної скарг в аспекті забезпечення ефективності правосуддя. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2022. Серія Право. Вип. 70. С. 272-282.
12. Берназюк Я. О. Нова редакція статті 124 Конституції України та справи, що не підлягають судовому розгляду. Критичне мислення у вільному суспільстві: теоретико-методологічний, конституційно- та міжнародно-правовий потенціал: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 17 квітня 2019 р. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2019. 156 с. С. 104-108.
13. Берназюк Я. О. Основні підходи до вирішення колізій у законодавстві: теоретико-правове дослідження. Constitutionalist. 2022. 12 с. <https://constitutionalist.com.ua/osnovni-pidkhody-do-vyrishennia-kolizij-u-zakonodavstvi-teoretyko-pravove-doslidzhennia/>
14. Берназюк Я. О. Особливості застосування критерію «якості закону» під час вирішення публічно-правових спорів. Право і суспільство. 2020. № 5/2020. С. 6-14.
15. Берназюк Я. О. Поняття «розумні строки» в адміністративному судочинстві. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2018. № 4 С. 149-156.
16. Берназюк Я. О. Поняття, причини виникнення та види колізій у законодавстві. Право і суспільство. 2022. № 5. URL : http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/5_2022/20.pdf

Використана література:

17. Берназюк Я. О. Правові підстави звернення суб'єкта владних повноважень з позовом до суб'єкта приватного права. Судово-юридична газета. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/165093-pravovi-pidstavi-zvernennya-subyektavladnikh-povnovazhen-z-pozovom-do-subyektaprivatnogo-prava>
18. Берназюк Я. О. Правові підстави звернення суб'єкта владних повноважень з позовом до суб'єкта приватного права. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2020. № 1 (89). С. 121-134.
19. Берназюк Я. О. Правотворча діяльність Президента України в аспекті дотримання принципів нормотворчості та забезпечення їх виконання іншими суб'єктами владних повноважень. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 4. С. 27-32.
20. Берназюк Я. О. Принцип змагальності судового процесу як складова права на справедливий судовий розгляд. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. Том 3 № 87 (2019). С. 14-25.
21. Берназюк Я. О. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі: особливості адміністративного судочинства. Constitutionalism.com.ua. 2022. 60 с.
22. Берназюк Я. О. Пріоритетність міжнародних договорів при вирішенні колізій у законодавстві: аналіз судової практики. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 3. С. 223-229.
23. Берназюк Я. О. Про позови, які не підлягають судовому розгляду. Судово-юридична газета. 2019. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/698849>

Використана література:

24. Берназюк Я. О. Просто про складне: особливості розгляду Верховним Судом справ у порядку спрощеного провадження. Судово-юридична газета. 2018. URL : <https://sud.ua/ru/news/blog/131143-prosto-pro-skladne-osoblivosti-rozglyadu-verkhovnim-sudom-sprav-u-poryadku-sproshchenogo-provadžhennya>
25. Берназюк Я. О. Процесуальні засоби забезпечення реалізації конституційної гарантії обов'язковості судового рішення в адміністративному судочинстві. Судово-юридична газета. 2020. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/924855>
26. Берназюк Я. О. Справи, що не підлягають вирішенню в судах в аспекті сформованих Європейським судом з прав людини умов обмеження права особи на доступ до суду / Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. 310 с. С. 157-162.
27. Берназюк Я. О. Темпоральний підхід до вирішення колізій у законодавстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2022. Вип. 72. С. 43-52.
28. Берназюк Я. О. Як зберегти баланс забезпечення справедливого публічного розгляду справи та дотримання розумного строку. Судово-юридична газета. 2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129577-yak-zberegiti-balans-zabezpechennya-spravedlivogo-publichnogo-rozglyadu-spravi-ta-dotrimannya-rozumnogo-stroku>

Використана література:

29. Берназюк Я.О. Конституційно-правове регулювання правотворчої діяльності: удосконалення понятійного апарату / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні питання реформування правової системи України” (м. Донецьк, 20-21 липня 2013 р.). – Д.: Східноєвропейська наукова юридична організація, 2013. – 100 с. – С. 25-29
30. Берназюк Я.О. Акт как результат правотворческой деятельности и письменная форма фиксации решения субъекта властных полномочий (на примере правотворчества Президента Украины) // Журнал научных публикаций аспирантов и докторов. – 2013. – № 7. – С. 72-77.
31. Берназюк Я.О. Конституційні основи правотворчості Президента України: моногр. - Херсон : Видавничий дім “Гельветика”, 2013. – 512 с
32. Берназюк Я.О. Питання законодавчих гарантій роботи на державній службі спеціалістів з питань правотворчої техніки // Державна служба в Україні: досвід, проблеми, перспективи: / За заг. ред. проф.-ів Ю.В. Ковбасюка і В.Л. Федоренка; матер. Всеукраїнської науково-практ. конфер. (м. Київ, 24 червня 2015 р.). – К. : Вид-во Ліра-К, 2015. – 244 с. – С. 75-79.
33. Берназюк Я.О. Правотворча техніка: додаткові законодавчі гарантії роботи спеціалістів // Бюлетень Міністерства юстиції України. –2016. – № 1 (171). – С. 34-40.

Використана література:

34. Берназюк Я.О. Поняття принципів нормотворчества: теоретико-правовий аспект // Закон и жизнь (Молдова). – 2013. – № 8/2 (260). – С. 38-42.
35. Берназюк Я.О. Міжнародні організації та установи як учасники правотворчого процесу в Україні // Science Rise. Juridical Science. - 2017. - № 2. - С. 26-30. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/srjusc_2017_2_7
36. Берназюк Я.О. Правотворчість як особлива гарантія існування та модернізації громадянського суспільства // Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: У 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка / Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні, Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018, 676 с. – С. 230-277.

—
Верховний
Суд

Дякую за увагу!